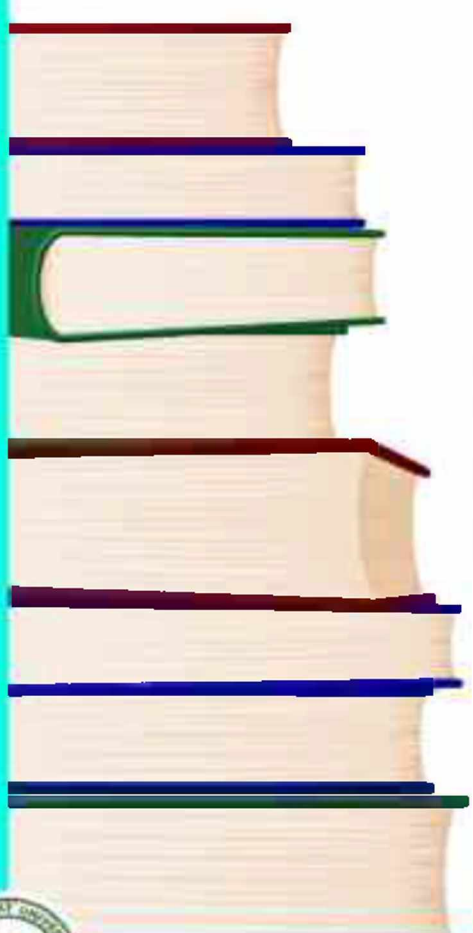
ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2024 / № 7-8

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL ADABIYOT TA'LIM

Philological research: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2024/ № 7-8

Termiz – 2024

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro'yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko'chirma va ma'lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko'chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.08.2024
Qog'oz bichimi: 70x85
Bosma tabog'i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog'ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko'chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko'chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
https://journaltersu.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV, *iqtisod fanlari doktori, professor*

TAHRIR HAY'ATI:

Bekpo'lat Umurqulov, *filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o'rinbosari)*
Shoxista Maxmaraimova, *filologiya fanlari doktori, professor (mas'ul muharrir)*
O'ral Xoliyorov, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Olmos Ulviy Binnatova, *f.f.d., professor (Ozarbayjon)*
Karl Rayxl, *f.f.d., professor (Germaniya)*
Vali Savash yelok, *f.f.d., professor (Turkiya)*
Dorota Silviya, f.f.f.d. *(PhD), dotsent (Polsha)*
Muslihiddin Muhiddinov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Ibodulla Mirzayev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Abdi Mamatov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Suyun Karimov *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Muhammadxon Hakimov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Nafas Shodmonov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Dilmurod Quronov, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Baxtiyor Mengliyev, *f.f.d., professor (O'zbekiston)*
Normat Yo'ldoshev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Abdulla Xudoyqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Bobonazar Murtazayev, *f.f.n., dotsent (O'zbekiston)*
Asqar Eshmo'minov, *f.f.d., dotsent (O'zbekiston)*
Obidjon Shofiyev, *f.f.f.d. (PhD), dotsent (O'zbekiston)*
Zafar Umurqulov, *f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O'zbekiston)*
Nurali Amonturdiyev, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Hakim Ahmedov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Ahad Shukurov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Eshnazar Jabborov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Abdumurod Arslonov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sirojiddin Turdimurodov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Umida Raximova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Gulchehra Begmatova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Shoira Amonturdiyeva, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Nargis Qurbonazarova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Muyassar Xolova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Sherzod Turdiqulov, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*
Zaynura Qodirova, *f.f.f.d. (PhD) (O'zbekiston)*

Texnik muharrir: Bahodir To'raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.08.2024
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
https://journaltersu.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, *доктор экономических наук, профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, *доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)*

Шохиста Махмараимова, *доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)*

Урал Холияров, *ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Олмос Улвий Биннатова, *д.ф.н., профессор (Азербайджан)*

Карл Райхл, *д.ф.н., профессор (Германия)*

Вали Саваш Елок, *д.ф.н., профессор (Турция)*

Дорота Сильвия, *PhD, доцент (Польша)*

Муслихиддин Мухиддинов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Ибодулла Мирзаев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Абди Маматов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Суюн Каримов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Мухаммадхон Хакимов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нафас Шодмонов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Дилмурод Куронов, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Бахтиёр Менглиев, *д.ф.н., профессор (Узбекистан)*

Нормат Юлдашев, *к.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Абдулла Худайкулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Бобоназар Муртазаев, *ф.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Аскар Эшмуминов, *д.ф.н., доцент (Узбекистан)*

Обиджон Шофиев, *д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)*

Зафар Умуркулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Нурали Амонтурдиев, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Хаким Ахмедов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Ахад Шукуров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Эшназар Джаббаров, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Сирожиддин Турдимуродов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Умида Рахимова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Гульчехра Бегматова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шоира Амонтурдиева, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Наргис Курбаназарова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Муяссар Холова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Шерзад Турдикулов, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Зайнура Кадирова, *д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)*

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.08.2024
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
https://journaltersu.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, *doctor of economic sciences, professor*

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)*
Shohista Makhmaraimova, *doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)*
Ural Kholiyorov, PhD, *associate professor (Uzbekistan)*
Olmos Ulviy Binnatova, *doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)*
Karl Rayxl, *doct.of philol. sciences, professor (Germany)*
Vali Salvash Elok, *doct. of philol. sciences, professor (Turkey)*
Dorota Silvia, *PhD, associate professor (Poland)*
Muslihiddin Mukhiddinov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Ibodulla Mirzaev, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Abdi Mmatov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Suyun Karimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Muhammadkhon Khakimov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Nafas Shodmonov, *doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Dilmurod Kuronov, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Bakhtiyor Mengliev, *doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)*
Normat Yuldashev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Abdulla Khudaykulov, *PhD (Uzbekistan)*
Bobonazar Murtazaev, *cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Askar Eshmuminov, *doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)*
Obidjon Shofiev, *PhD, associate professor (Uzbekistan)*
Zafar Umurkulov, *PhD (Uzbekistan)*
Nurali Amonturdiev, *PhD (Uzbekistan)*
Hakim Akhmedov, *PhD (Uzbekistan)*
Ahad Shukurov, *PhD (Uzbekistan)*
Eshnazar Jabbarov, *PhD (Uzbekistan)*
Abdumurod Arslonov, *PhD (Uzbekistan)*
Sirojiddin Turdimurodov, *PhD (Uzbekistan)*
Umida Rakhimova, *PhD (Uzbekistan)*
Gulchekhra Begmatova, *PhD (Uzbekistan)*
Shoira Amonturdieva, *PhD (Uzbekistan)*
Nargis Kurbanazarova, *PhD (Uzbekistan)*
Muyassar Kholova, *PhD (Uzbekistan)*
Sherzod Turdikulov, *PhD (Uzbekistan)*
Zaynura Kadirova, *PhD (Uzbekistan)*

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

МАМАТОВ АБДИ ЭШОНҚУЛОВИЧ
Инсон, тил ва маданият триадаси ёки маданият инсонга нима беради? 7

ASHIRBOYEV SAMIXON
«O‘zbek dialektologiyasi» fani ta’limi mazmuni uyg‘unligi 10

XUDOYBERGANOVA DURDONA
Metaforalarning antropotsentrik lug‘atini tuzish tamoyillari xususida 14

МАМАТОВ АБДУҒОФУР
Фразеологик бирлик тушунчаси талқини ва тадқиқи 18

ELTAZAROV JO‘LIBOY
Gramer kategorilerin türkçenin dilsel doğasina göre yorumlanmasi üzerine 24

ISMOILOVA DILRABO MUHAMMAD QIZI,
HAKIMOV MUHAMMADXON XO‘JAXONOVICH
Ilmiy paradigma transformatsiyasi hamda konseptual asos 30

PARDAYEV AZAMAT BAXRONOVICH,
MAHMADIYEV SHAVKATJON SUYUNQULOVICH
Matnning pragmatik ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiluvchi vositalar xususida 34

TO‘XTAYEVA DILAFRUZ ASHUROVNA,
JO‘RAYEVA BIBISH MUXSINOVNA
Baho va darajalanish munosabati 38

ABDIYEV MURODQOSIM
«Davlat tili haqida»gi va u bilan bog‘liq qonunlar ijrosi masalalari xususida 44

МЕНГЛИЕВ БАХТИЁР РАЖАБОВИЧ
Ўзбек лингвистик саноати истиқболлари 50

SHUKUROV OTABEK ULASHEVICH
Globallashuv sharoitida milliy til masalalari 56

FAYZIYEVA XADICHA CHORIYEVNA
Surxondaryo o‘zbek shevalarida o‘zlashgan so‘zlar 59

DUSTMURODOV MA’RUFJON MANSUR O‘G‘LI
Qadimgi turkiy tildagi markaziy hokimiyat bilan aloqador ayrim
harbiy unvonlar xususida 63

МУНДАРИЖА

Tilshunoslik

OSTONOV O‘TKIR YANGIBOEVICH
Qishloq turizmga oid terminlarning lingvistik tahlili 67

TILLABAYEVA ZILOLA RAXMATILLAYEVNA
Samarqand viloyati qarluq shevalarida olmoshlar 70

TEMIROVA KAMOLA
«O‘zbek tili sinonimlarining katta izohli lug‘ati»da berilgan
gastronomik birliklarning semantik guruhlanishi 74

KURBONMURATOV ABROR
Ekstremistik matnda muallif belgilari 80

NURALIYEV G‘OLIBJON QURBONBOYEVICH
Taqlid so‘zlar orqali ifodalangan tovush va
harakat-holatning davomiylik semasi
(Tog‘ay murod asasrlari misolida) 83

CHORIYEVA CHAROS SALOMOVNA
Diniy leksika, tasavvufiy leksika va mifologik leksika:
tasnif va talqin muammolari 86

NURIDDINOVA NAFISA MUXIDDIN QIZI
O‘zbek tilida ayrim uzumchilikka oid leksikaning lingvokulturema sifatidagi talqini 89

ni o‘zgartirishga asoslanmasligi masalaning muhim jihati hisoblanadi. Bundan tashqari, til va milliy madaniyat uzviyligi, leksikada o‘zga til birliklari ulushini ehtiyoj darajasidan oshirmaslik, tilning sofligi kabi muammolar ham tilshunoslik vazifalarining umumiy mundarijasidan tushmasligi lozim.

Rezyume. Maqola globallashuv sharoitida tillarning xavfsizligi va rivojlanish tendensiyalari xususida bo‘lib, o‘zbek tilining istiqbol yo‘nalishlarini belgilashda globallashuv jarayonining ta’sir etuvchi omillari o‘rganilgan. Shuningdek, madaniyatlar rang-barangligi ta’sirida milliy til masalalariga ehtimoliy xavf va tahdidlarning oshib borishi, muhimi, milliy tillarning ontologik tabiatiga ham keskin ta’sir eta olishi tahlil qilib berilgan.

Resume. The article is about the safety and development trends of languages in the conditions of globalization, and the influencing factors of the globalization process in determining the future directions of the Uzbek language are studied. Also, it is analyzed that possible risks and threats to the issues of the national language due to the influence of the diversity of cultures can dramatically affect the ontological nature of the national languages.

Резюме. В статье говорится о тенденциях безопасности и развития языков в условиях глобализации, а также изучаются факторы влияния процесса глобализации на определение будущих направлений развития узбекского языка. Также анализируется, что возможные риски и угрозы проблематике национального языка из-за влияния многообразия культур могут кардинально повлиять на онтологическую природу национальных языков.

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. 2024; 7-8
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

SURXONDARYO O‘ZBEK SHEVALARIDA O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR

FAYZIYEVA Xadicha Choriyevna,
Termiz davlat universiteti katta o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Umumxalq o‘zbek tili va shevalarida bo‘lganidek, tekshirayotgan shevalarimiz leksikasiga nazar tashlasak, unda tub turkiy so‘zlar bilan bir qatorda ma’lum darajada arab, tojik-fors va ruscha so‘zlar ham bor.

Bundan tashqari Boysun-Sho‘rchi guruh o‘zbek shevalari leksikasida, oz bo‘lsa-da, mo‘g‘ulcha va xitoycha elementlar ham uchraydi.

O‘zlashgan so‘zlarning miqdori o‘zbek adabiy tili, uning dialekt va shevalarida bir xil emas. Boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar kirib kelgan tilning leksik tizimi, uning tabiati va ichki taraqqiyot qonunlariga bo‘ysungan holda qabul qilinadi.

O‘zbek adabiy tili va shevalariga chetdan kirgan so‘zlar ham og‘zaki so‘zlashuv, ham kitobiy til orqali o‘zlashib kelmoqda.

Masalan, fors-tojikcha so‘zlar o‘zbek shevalari lug‘ati tarkibiga, asosan, og‘zaki so‘zlashuv nutqi orqali o‘zlashgan. Arabcha so‘z va terminlar esa adabiy tilimizga, ko‘proq, kitobiy til orqali, qisman og‘zaki nutq orqali o‘zlashgan. Dialekt va shevalarimizga, asosan, og‘zaki yo‘l bilan o‘tgan.

Bu fikr mo‘g‘ul va uyg‘ur tillari orqali xitoy tilidan o‘tib o‘zlashib ketgan so‘zlarga nisbatan ham taalluqli.

O‘zbek shevalari va, umuman, adabiy tilimizdagi o‘zlashgan so‘zlarni tahlil qilganimizda quyidagi holat hisobga olindi:

1) boshqa tillardan kirgan so‘zlarning nutqimizda doimiy qo‘llanishi;
2) fonetik jihatdan o‘zlashtirilishi;
3) grammatik jihatdan o‘zlashtirilishi;
4) so‘zning so‘z yasashdagi faolligi;
5) semantik jihatdan o‘zlashtirilishi;
6) chet so‘zlarning «kalka» orqali berilishi[1] va b.

[1] Крысын Л. П. Иноязычние слова в современном русском языке. – М. 1968. – С. 36.

Chetdan kirgan ba’zi so‘zlar tilimizga shunday singib ketadiki, natijada, uning qaysi tildan kirib o‘zlashganini aniqlash juda qiyin bo‘ladi. **lajxoräk** (Boy., Sho‘r.) – chuvalchang; **xunuk** (sovuq); **päjkäl** – ekin maydoni, paykal; **zi:jat** (Sho‘r., Jin.) – 1. ko‘p, ortiq, ziyod. 2. kishi ismi; **papï:š** (Boy.) – oyoq kiyimi kabilar. **loyxo‘rak**, **xunuk, paykal, ziyod, popish** kabi so‘zlar asli fors-tojikcha bo‘lib, Boysun-Sho‘rchi guruh shevalariga o‘tgan.

Arabcha **faqat** so‘zi **paqat, ahyon** so‘zi **äjhon, aso** so‘zi **hässä, iyd** so‘zi **häji:t, ittifoq** – so‘zi **i:nti:poq** tarzida qo‘llaniladi.

O‘zlashgan so‘zlarning o‘zgartirib talaffuz etilishini bu guruh shevalardagi ruscha-baynalmilal so‘zlarda ham uchratamiz: **tämäki:, väraqa** – voroxoochistitel, **särǰi:n** – sajen, **put** – pud, **äväns** – avans, **kästi:n** – kostyum, pidjak.

Ma’lumki, ruscha-baynalmilal affikslar odatda qabul qilingan so‘zlar tarkibida qo‘llanadi. Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarida ruscha affikslar o‘zbek tili dagi so‘zlarga qo‘shilib kelishini kuzatamiz: **jölkä**– yo‘lcha (tratuar); **adämčük** (Boy.) – jussasi kichkina odam: **sädägi** häjät Parda adämčükti häjäti:(Chor.). Qiyos., ozar. **odamčıy-** 1) odamcha (chelovechishko); 2) bečära (bednyaga); yana qiyoslang: O‘zbekistondagi o‘troqlashgan ruslar talaffuzida: **barančuk** – yosh o‘g‘il bola; tatar tilida: **alirnik+alï:rnik** – rvach; **čöpäk** (Surx.) – kichkina cho‘plar. **čöpäk** lärdi teribä.

Shunday qilib, umumxalq o‘zbek tilining asosiy tarmog‘i bo‘lgan o‘zbek lahjalarining tarkibiy qismini tashkil etuvchi Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarining lug‘at tarkibi, adabiy tilimiz bilan birgalikda, faqat o‘zining mavjud so‘zlari bilan chegaralanib qolmasdan, chet tillardan o‘zlashgan juda ko‘p miqdorda so‘zlar hisobiga ham boyimoqda. O‘zbek xalqi turli tarixiy taraqqiyot davrlarida turli xalqlar bilan ijtimoiy munosabatda bo‘lib, o‘z leksikasini o‘sha tillar lug‘at zahirasi hisobiga to‘ldirib boradi.

Boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar kuzatish olib borilgan shevalarga nisbatan adabiy tilda ko‘proq miqdorni tashkil qiladi. Adabiy tilimizga fan-texnika, ishlab-chiqarish, iqtisodiyot, sport va madaniy hayotga oid so‘zlar ko‘proq kirib o‘zlashgan bo‘lsa, Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarida, asosan, maishiy va qishloq xo‘jaligiga xos so‘z-atamalar o‘zlashtirilgani aniqlandi.

Fors-tojikcha so‘zlar. O‘zbek xalqining barcha vakillari singari Surxondaryo aholisi ham tojiklar bilan juda qadim zamonlardan umumiy bir hududda yashab, kundalik turmushning barcha tarmoqlarida o‘zaro hamkor bo‘lib kelganlar[1].

[1] Боровков А.К. Узбекско-таджикское двуязычие и вопрос взаимоот но шенения таджикско-узбекского языков. Учения записки института Востоко ведения АН СССР, Т. IV. – М., 1952. – Б. 165-166.

Boysun-Sho‘rchi guruh o‘zbek shevalari yuzasidan olib borilgan lingvistik kuzatishlar shuni isbotlaydiki, mazkur sheva vakillari bilan tojiklar orasidagi juda yaqin aloqalarning o‘rnatilishi bevosita ularning tilida o‘z ifodasini topgan.

Boysun-Sho‘rchi tumanlarida Buxoro, Samarqand viloyati va Farg‘ona vodiysidagi kabi o‘zbek tilida, tojik tilida va har ikki tilda babbarobar so‘zlashuvchi aholi mavjud.

Fors-tojikcha so‘zlarning Boysun-Sho‘rchi guruh shevalariga tarqalish doirasi ham bir xil emas. Masalan, Boysun tumani hududida yashovchi sheva vakillari nutqida Jarqo‘rg‘on, Sho‘rchi, Qumqo‘rg‘on tumanlari hududida yashovchi aholi nutqiga nisbatan tojikcha so‘zlar ko‘p uchraydi, chunki Boysun tumani hududida tojiklar zich joylashgan.

Sho‘rchi tumanining Engels nomli jamoa xo‘jaligi hududida yashovchi va Mirshodi qishlog‘idagi tojiklar ham, asosan, Boysun tumanidan ko‘chib borgan.

Bu ikki xalq o‘rtasidagi xo‘jalik, iqtisodiy hamda madaniy munosabatlar sobiq sho‘rolar davrida yanada faollashdi va rivojlandi.

O‘zbek adabiy tili va uning shevalariga tojik tilidan anchagina so‘z, atama va qator frazeologik birikmalar o‘zlashgan.

Boysun-Sho‘rchi guruh o‘zbek shevalari lug‘at xususiyatlari yuzasidan kuzatishlarimiz natijasida o‘zlashgan so‘zlarni quyidagi sohalarga bo‘lish mumkin:

1. O‘simliklar dunyosi, poliz ekinlari va meva nomlarini bildiruvchi so‘zlar (fitonimlar): äläp (alaf – o‘t, o‘simlik.

2. Hayvon, parranda va hasharotlarning nomlarini bildiruvchi so‘zlar: šer//äslän – arslon, , **nävvās <navbas** (nav+bas tan) – uch yoshgacha bo‘lgan buqa,

3. Uy-ro‘zg‘or buyumlari, xo‘jalik, kiyim-kechak nomlari va kasb-hunarga oid so‘zlar: **dekčä –** qozoncha (**<**toj. *deg*+o‘zb. *-cha*; **dämgi:r** – palov damlanayotganda tovoqni o‘rab bostiriladigan dasturxon;

4.**Rang bildiruvchi so‘zlar: nimräŋ**<nimrang – och rang ma’nosida (blednыy, slabo okrashennыy); **gülnar**<gulanor – anor guli rangli. Sol.: fors-tojik tilida kurtai gulanor – anor guli rangli ko‘ylak;

5. Kishi a’zosi nomlari: läv//leb<lab, **dähän<-dahan//dahān –** og‘iz. **miǯǯä**<midjə – kiprik;

6. Turmushning turli sohalari, vaqt, masofa, tabiat hodisalari va kishilar faoliyati bilan aloqador so‘zlar: gülqan< gul qand – atirgul murabbosi; **mijanä**<miyona – o‘rta, o‘rtacha; **šor** – sho‘r, tuzli, nordon; **xāji:š**– xohish

Boysun-Sho‘rchi guruh shevalariga fors-tojik tili va uning dialektlaridan o‘zlashgan so‘zlar aslicha, shuningdek, fonetik va morfologik jihatdan moslashtirib talaffuz etiladi. Buni yuqoridagi misollardan

ham ko‘rishimiz mumkin. Ba’zi so‘zlar semantik jihatdan ham farqlanadi. Masalan, **dördä** so‘zi tojik tilida umuman quyqa (osadok) ma’nosida qo‘llansa, Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarida sariyog‘ quyqasi ma’nosidagina qo‘llanadi;

Akademik Sh.Shoabdurahmonov «Tojikcha so‘zlar o‘zbek adabiy tili va uning shevalariga adabiyot orqali kirmadi, balki ikki xalqning ko‘p asrlik birga, hamkor hayot kechirgani, bevosita munosabatda o‘zaro bo‘lgan zaruriyat tufayli kirdi», – deydi[1].

Shunday qilib, Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarida fors-tojik tili va uning shevalaridan kirib kelgan va o‘zlashgan so‘zlar miqdori arabcha elementlarga nisbatan ancha ko‘pdir.

Arabcha so‘zlar. O‘zbek tili lug‘at tarkibiga arabcha so‘zlarning kirib o‘zlashishi arablarning istilochilik harkatlari bilan bog‘liq. VIII asrda arablar O‘rta Osiyoni bosib olganlaridan keyin bu yerdagi aholiga islom dinini zo‘rlik bilan qabul qildirganlar. Ana shu davrdan boshlab islom dini bilan birga arab yozuvi va arab tili keng tarqalgan. Islom dinigacha bo‘lgan mayda dinlar siqib chiqarilib, o‘rnida musulmon dini bilan aloqador bo‘lgan masjid, madrasa va boshqa muassasalar tashkil etildi.

N.L.Yushmanovning ko‘rsatishicha, 250 mlndan ortiq arab mazhabida bo‘lmagan musulmonlar o‘z tillarida arab harflarini qo‘llashga majbur bo‘lganlar va keng miqdorda arab so‘zlaridan foydalanganlar[2].

Ana shu nuqtai nazardan, Boysun-Sho‘rchi guruh o‘zbek shevalari va o‘zbek adabiy tili leksik tarkibidagi arabcha elementlar bu shevalardagiga nisbatan anchagina ko‘p ekanligini kuzatamiz.

1. Kishi, uning a’zolari, oila va qarindoshlikka xos so‘zlar: äjäl – oila, xotin; ǯussä جسّ – jussa, gavda; avlāt – avlod (birligi valad) – o‘g‘il-qizlar, nasl ma’nosida; halqum – bo‘g‘iz, dimāγ//dumā: – burun.

2. Maktab va tarbiyaga xos so‘zlar: mäktäp – maktab, kitäp – kitob, qaläm – qalam, sāvāl – savol, ǯavāp – javob, xat – xat, mälim – muallim (//o‘qituvchi).

3. Ishlab chiqarish va kasb-hunar bilan aloqador so‘zlar: käsim //käsip – kasb, häji:txarǯi: (ar.ديع - جرخ hayit xarji), haji:lli:k (hayitda, bayramlarda bolalarga beri ladigan pul); halqa قلح isirg‘a, nä:äl– nag‘al, taqa; mi:jnät – mehnat;

4. Turmushning turli sohalariga oid so‘zlar: tānur – tandir, zänǯi:l – zanǯir; hoǯra – hujra; tāxām – taom; nä:lät– lainat; lähim – lahm, suyaksiz go‘sht.

Kuzatish olib borgan shevalarda yuqoridagilardan tashqari, din, davlat tuzumi, adabiyot, san’at, fan va oziq-ovqat sohalariga oid arabcha so‘zlar uchraydiki, bu so‘zlarning ko‘pchiligi hozir juda passiv qo‘llanadi yoki arxaizmga aylangan, ayrimlari ma’no jihatdan farqlanadi[3].

Mo‘g‘ulcha so‘zlar. O‘zbek va mo‘g‘ul xalqlarining o‘zaro ijtimoiy munosabatlari tarixi uzoq davrlarga borib taqaladi. Bu munosabatlar XII asrdan boshlab, ya’ni O‘rta Osiyo mo‘g‘ullar tomonidan bosib olingandan keyin yanada kengayib bordi. Mo‘g‘ullar bu yerda asta-sekin mahalliy aholi bilan aralashib ketib, o‘zlarining urf-odati va til xususiyatlarini yo‘qotgan edilar. Natijada, juda ko‘p mo‘g‘ul urug‘lari (jaloyir, barlos, qovchin kabi) turklashib, ularning tillari umumxalq o‘zbek tili va uning dialektlariga tamoman singib ketgan. Ayrim so‘zlar shu darajada mahalliy tilimizga o‘rnashib qolganki, ularni mo‘g‘ulcha deb aytish qiyin. Chunki bu so‘zlar qadimgi turkiy yozuv yodgorliklarida, hozirgi mavjud turkiy tillar va shevalarida ham uchraydi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili va boshqa o‘zbek dialektlarida bo‘lgani kabi Boysun-Sho‘rchi guruh shevalarida ham bir qancha mo‘g‘ulcha so‘zlar uchraydi. Ulardagi fonetik farqlarni hisobga olmaganda, ma’nosi, asosan, mo‘g‘ul tilidagi so‘zlarga mos keladi.

Sh.Shoabdurahmonov mo‘g‘ulcha so‘zni tayanch shevalaridagi so‘zlarga mos kelishini ko‘rsatgan[4].

Hozirgacha *navkar*, *aqta* kabi mo‘g‘ulcha so‘zlarni o‘zbek tilshunosligida eron tillaridan o‘zlashgan deyiladi, vaholanki, bu so‘zlarning asl o‘zaklari mo‘g‘ulcha ekanligi yirik mo‘g‘ulshunoslar tomonidan allaqachonlar isbotangan[5]. Yuqorida keltirilgan misollarning ko‘pchiligi turkiy va mo‘g‘ul tillari uchun umumiy so‘zlardir. Bularning bir qismi qadim turkiy tillardan mo‘g‘ul tiliga o‘tgan bo‘lsa (qut, ǯāvči, ǯijdä, aslān, bertmɔq, djil, av); g‘unadj’n, g‘unən, bə:ursaq, dɔvɔn, aqta, nəvkər, aymaq, buqa, boksa, orda, maŋnəy kabi so‘zlar turkiy tillarga (o‘zbek tili va uning shevalariga) mo‘g‘ul tilidan o‘tgan deb faraz qilish mumkin.

Tungus-manjur tillariga xos bo‘lgan anchagina so‘zlarning o‘zbek tili va uning shevalaridagi so‘zlarga semantik o‘xshashligi ham juda xarakterlidir. Masalan, **ava** – ov, **avaga** – amakivachcha(<ava+aga), **aγlag** – ovloq (uedinennыy**), adï:rga**, **azirga** – <qad. turk adγï:r – ayg‘ыr, **alčanča** – alchaymoq, **aŋqa** – chanqamoq, **arqa**-spina, arsalan – arslon, **baqi** – dangasa (qiyoslang: boqi beg‘am), **baga**<yoqut,

[1] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 221-222.

[2] Юшманов Н. Л. Грамматика арабского языка – Л., 1928. – С. 10.

[3] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 224.

[4] Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. – Тошкент, 1962. – Б. 224.

[5] Санжеев Г.Д., Владимирцов Б. Я. Исследование монгольских языков: Филология и история монгольских народов. – М., 1968. – Б. 357-358, 367-368; Владимирцов Б.Я. Географические имена Орханских надписей. Монгольское Нөкр. ДАН, 1929. – С. 287-288; Бернштам А. Н. Социально-экономический строй Орхоно-Енисейских турок. – Фрунзе, 1946. – Б. 357-358.

baqa – qurbaqa, **baj** mo‘g‘.**bajvaj** – xit. baybi – noprasno, zrya, darom, besplatno-boy bermoq; **balta** – bolg‘a, bolta; **bixa** – ozgina, kichkina (qiyoslang, bicha, pichcha, pita, bita kabi); **bozo:** – buza, **buda** – bug‘doy, **buqa** – buqa<mo‘g‘.bux; **butun** – butun, **bä** – beshik, **bel** – bel (kosogor, sklon gorы), bötägä – bo‘taka, parranda jig‘ildoni; altun (<al – qizil + tun – xit. mis) – oltin; ölän – jilishe, jile (bu so‘z Boysun-Sho‘rchi guruh shevasida: «öz üji:m olän tösägim» maqolida ishlatiladi);, takürkān(evenk) – beshik. Bu so‘z biz kuzatish olib borgan shevalarda quyidagi topishmoqlarda uchraydi: täkür- täkür - täkürxān, i:či:dägi me:ribān (beshik va bola); Taqur- tuqur tajrämä (beshik), i:či:dä bār mäjrämä (chaqaloq),avzi:dä azï:zï: bār(so‘rg‘ich), ketida āzï:yï: bār(sumak). talgan – (evenk.) – un(muka): qad. turk. talqan – talqon (tolokno). Xitoycha tjan szjan – razlojiv, jarit; ülü (even.) ülüš (chast, dolya, pay); urhu – hurkish (pugatsya, sharaxatsya); hajga <yoqut, **čajγa** – chayqa (poloskat), **cha:** – sor, kalxatga o‘xshash qush (mo‘g**‘. sar.** yoqut. **sar** s > ch, r tushishi hisobiga a cho‘ziq holga kelgan) va b.

Xulosa qilib aytish mumkinki, davrlarning o‘tishi bilan shevalarga xos so‘zlar, so‘z formalari va terminlar yo‘qolib ketmoqda. Shuning uchun bularni tezroq yig‘ib olishimiz va tadqiq qilishimiz zarur. Qaysiki, har bir so‘z, termin u adabiy tilga kirganmi yoki biror shevaning o‘zigagina xosmi, unisidan qat’iy nazar, fan uchun ma’lum qimmatga egadir[1].

Rezyume. Ushbu maqolada o‘zbek adabiy tili va shevalariga chetdan kirgan so‘zlar ham og‘zaki so‘zlashuv, ham kitobiy til orqali o‘zlashib kelayotganligiga oid fikr- mulohazalar yuritilgan. Surxondaryo o‘zbek shevalarida fors-tojikcha so‘zlar o‘zbek shevalari lug‘ati tarkibiga, asosan, og‘zaki so‘zlashuv nutqi orqali o‘zlashgan. Arabcha so‘z va terminlar esa adabiy tilimizga, ko‘proq, kitobiy til orqali, qisman og‘zaki nutq orqali o‘zlashgan. Dialekt va shevalarimizga, asosan, og‘zaki yo‘l bilan o‘tgan.

Resume. This article presents opinions that foreign words included in the Uzbek literary language and dialects are acquired both through oral speech and through the literary language. In the Surkhandarya Uzbek dialects, Persian-Tajik words were assimilated into the vocabulary of the Uzbek dialects mainly through oral speech. Arabic words and terms were assimilated into our literary language mainly through book language and partly through oral speech. It passed into our dialects and vernaculars mainly orally.

Резюме. В данной статье приводятся мнения о том, что иностранные слова, вошедшие в узбекский литературный язык и диалекты, усваиваются как посредством устной речи, так и посредством литературного языка. В сурхандарьинских узбекских диалектах персидско-таджикские слова ассимилировались в словарный запас узбекских диалектов преимущественно посредством устной разговорной речи. Арабские слова и термины ассимилировались в наш литературный язык главным образом через книжный язык и частично через устную речь. В наши диалекты оно перешло преимущественно устно.

[1] Ўзбек тилининг маҳаллий шевалари бўйича материал тўпловчилар учун методик қўлланма. – Тошкент, 1976. – Б. 4.